

O'QUV MOTIVATSIYASI TURLARI VA MAZMUNI

Zokirov Dilmurod

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Amaliy psixologiya yo'nalishi 3- bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20204705>

Annotatsiya: Annotatsiya (o'zbek tilida). Ushbu tezisda o'quv motivatsiyasining mazmuni, tuzilishi va turlari zamonaviy psixologik yondashuvlar doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o'quv faoliyatini rag'batlantiruvchi ichki va tashqi omillar, ularning barqarorligi hamda ta'lim natijalariga ta'sir mexanizmlarini izohlashdir. Metodologik asos sifatida ehtiyojlar nazariyasi, o'zini o'zi belgilash yondashuvi va kognitiv-atributsion talqinlar integratsiyasi qo'llanadi. Ilmiy yangilik sifatida motivatsiya turlarini mazmuniy-kontekstual mezonlar orqali birlashtiruvchi izoh modeli taklif etiladi.

Annotatsiya (rus tilida). Ushbu tezisda o'quv motivatsiyasining mazmuni, tuzilishi va turlari zamonaviy psixologik yondashuvlar doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o'quv faoliyatini rag'batlantiruvchi ichki va tashqi omillar, ularning barqarorligi hamda ta'lim natijalariga ta'sir mexanizmlarini izohlashdir. Metodologik asos sifatida ehtiyojlar nazariyasi, o'zini o'zi belgilash yondashuvi va kognitiv-atributsion talqinlar integratsiyasi qo'llanadi. Ilmiy yangilik sifatida motivatsiya turlarini mazmuniy-kontekstual mezonlar orqali birlashtiruvchi izoh modeli taklif etiladi.

Annotatsiya (ingliz tilida). Ushbu tezisda o'quv motivatsiyasining mazmuni, tuzilishi va turlari zamonaviy psixologik yondashuvlar doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o'quv faoliyatini rag'batlantiruvchi ichki va tashqi omillar, ularning barqarorligi hamda ta'lim natijalariga ta'sir mexanizmlarini izohlashdir. Metodologik asos sifatida ehtiyojlar nazariyasi, o'zini o'zi belgilash yondashuvi va kognitiv-atributsion talqinlar integratsiyasi qo'llanadi. Ilmiy yangilik sifatida motivatsiya turlarini mazmuniy-kontekstual mezonlar orqali birlashtiruvchi izoh modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar (o'zbek). o'quv motivatsiyasi; ichki motivatsiya; tashqi motivatsiya; maqsadga yo'naltirilganlik; o'zini o'zi boshqarish; akademik muvaffaqiyat; rag'bat; atribusiya

Kalit so'zlar (rus). o'quv motivatsiyasi; ichki motivatsiya; tashqi motivatsiya; maqsadga yo'naltirilganlik; o'zini o'zi boshqarish; akademik muvaffaqiyat; rag'bat; atribusiya

Kalit so'zlar (ingliz). o'quv motivatsiyasi; ichki motivatsiya; tashqi motivatsiya; maqsadga yo'naltirilganlik; o'zini o'zi boshqarish; akademik muvaffaqiyat; rag'bat; atribusiya

O'quv motivatsiyasi psixologiyaning 19.00.01 ixtisosligi doirasida shaxs rivojlanishi, faoliyat samaradorligi va ta'lim jarayonining ichki mexanizmlarini tushuntiruvchi markaziy tushunchalardan biridir. U o'quvchining bilim olishga kirishishi, bu jarayonda kuch-g'ayratini saqlashi, qiyinchiliklarni yengib o'tishi hamda natijaga nisbatan subyektiv qoniqish hosil qilishi kabi jihatlarni bir butun psixik tizim sifatida bog'laydi. Motivatsiya tushunchasi faqat "xohish" yoki "qiziqish" bilan cheklanmaydi; u ehtiyojlar, qadriyatlar, maqsadlar, kutilmalar, o'z-o'zini baholash va vaziyat talablari o'rtasidagi murakkab muvozanatdir. Shu sabab o'quv motivatsiyasini turlarga ajratish masalasi sof tasnifiy vazifa bo'lib qolmay, balki ta'lim amaliyotida ta'sirchan psixologik shart-sharoitlarni yaratish uchun konseptual asos bo'lib xizmat qiladi.

Motivatsiyaning mazmuni, avvalo, o'quv faoliyatining subyektiv ma'nosi bilan belgilanadi. Shaxs “nega o'qiyapman” degan savolga javob topgan sari motivatsiya barqarorlashadi, chunki ma'no faoliyatni tashqi nazoratdan ichki boshqaruvga ko'chiradi. Faoliyat nazariyasi doirasida motiv ehtiyojlar bilan bog'langan predmetli yo'nalish sifatida talqin qilinadi: ehtiyoj umumiy kuchlanishni yuzaga keltirsa, motiv uni aniq maqsadga yo'naltiradi [1]. Ta'lim jarayonida esa predmetli yo'nalish bilimning o'zi, kasbiy istiqbol, ijtimoiy maqom, o'zini tasdiqlash yoki kognitiv qiziqish ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Demak, o'quv motivatsiyasi mazmuni bilimning shaxsiy qiymati, natijaning kutilayotgan foydasi va jarayondan olinadigan ichki qoniqishning nisbatiga qarab differensiallashadi.

O'quv motivatsiyasining eng ko'p qo'llanadigan ajratilishi ichki va tashqi motivatsiya dichotomiyasidir. Ichki motivatsiya o'quv faoliyatining o'zidan zavq olish, bilishga qiziqish, kompetentlikni oshirishdan qoniqish kabi jarayoniy omillarga tayanadi. Tashqi motivatsiya esa baho, mukofot, jazodan qochish, ota-ona yoki o'qituvchi bosimi, ijtimoiy kutilmalar kabi tashqi regulyatorlar bilan qo'llab-quvvatlanadi. O'zini o'zi belgilash nazariyasida tashqi motivatsiya ham bir jinsli emasligi, u nazorat qiluvchi shakldan shaxs tomonidan qabul qilingan va ichkilashtirilgan shaklgacha bo'lgan kontinuumda joylashishi ko'rsatiladi [6]. Ta'lim amaliyoti uchun bu farq prinsiplial: agar tashqi talablar shaxs uchun mazmun kasb etsa, motivatsiya “tashqidan ichkariga” ko'chadi va o'quvchi o'zini faoliyat subyekti sifatida his qila boshlaydi. Shunday qilib, ichki va tashqi motivatsiya qarama-qarshi emas, balki ta'lim sharoiti va shaxs resurslariga qarab bir-birini to'ldiruvchi regulyativ tizimlar sifatida ko'rilishi lozim.

Motivatsiyaning mazmunini ochishda maqsadlar tizimi alohida o'rin tutadi. Maqsadga yo'naltirilganlik nazariyalari doirasida o'quvchi ustun qo'yadigan maqsad turi uning o'qish strategiyasi, xatolarga munosabati va o'z-o'zini baholashini belgilaydi. Ustalik (mastery) maqsadlari bilimni chuqurlashtirish va kompetentlikni oshirishga qaratilgan bo'lsa, natija (performance) maqsadlari boshqalar bilan taqqoslash, yuqori baho, nufuzga erishish bilan bog'liq bo'ladi [5]. Mazkur farqlash motivatsiya turlarining “mazmun” tomonini yoritadi: ustalik maqsadlari ko'pincha ichki motivatsiyani kuchaytiradi, natija maqsadlari esa tashqi baholash tizimi bilan mustahkam bog'lanadi. Biroq bu yerda ham biryoqlama baho berish ilmiy jihatdan to'g'ri emas: ayrim vaziyatlarda natija maqsadlari qisqa muddatli safarbarlikni kuchaytirib, o'quvchining o'z resurslarini faol ishga solishiga yordam beradi. Muammo natija maqsadlari ustun bo'lib, xato “qobiliyatsizlik belgisi” sifatida talqin qilinganda yuzaga keladi; bunday holatda tashvish ortadi, murakkab topshiriqlardan qochish va yuzaki yodlash kuchayadi [5].

O'quv motivatsiyasi turlarini tushuntirishda kognitiv-atributsion mexanizmlar ham muhim. O'quvchi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik sabablarini qanday izohlashi kelgusi harakatga bevosita ta'sir qiladi. Agar muvaffaqiyatsizlik “men qobiliyatsizman” kabi barqaror va ichki sabab bilan bog'lansa, motivatsiya pasayadi; agar u “strategiya noto'g'ri tanlangan” yoki “yetarli mashq qilinmadi” kabi boshqariladigan sabablar bilan izohlansa, o'quvchi urinishni davom ettiradi [4]. Bu nuqtai nazardan motivatsiya mazmuni faqat maqsad va ehtiyojlarda emas, balki shaxsning o'z tajribasini ma'nolash usullarida ham mujassam. Shu bois pedagogik ta'sir motivatsiyani “ko'tarish”dan ko'ra, o'quvchiga sabab-oqibat bog'lanishlarini konstruktiv qayta talqin qilishni o'rgatishga yo'naltirilsa, barqarorroq natija beradi.

Motivatsiya turlarini mazmuniy-kontekstual mezonlar asosida integratsiyalash zarurati shundan kelib chiqadiki, real ta'lim vaziyatida motivlar aralash va ko'p qatlamli bo'ladi. Bir

o'quvchida bir vaqtning o'zida bilishga qiziqish, baho uchun intilish va ota-onani xursand qilish istagi mavjud bo'lishi mumkin. Bunday holatni faqat “ichki” yoki “tashqi” deb keskin ajratish o'quvchi xulqini yetarlicha izohlamaydi. Taklif etilayotgan izoh modelida motivatsiya turlarini uch o'lchamda ko'rish maqsadga muvofiq: birinchi o'lcham manba o'lchami bo'lib, regulatsiya ichki ehtiyojlardanmi yoki tashqi talabdanmi kelayotganini ko'rsatadi; ikkinchi o'lcham mazmun o'lchami bo'lib, motivning “nimaga qaratilganini” (bilim, maqom, o'zini tasdiqlash, kasbiy ma'no) belgilaydi; uchinchi o'lcham barqarorlik o'lchami bo'lib, motiv vaziyatga bog'liqmi yoki shaxsiy qadriyatlar tizimiga singib ketganmi, degan savolga javob beradi. Shu integrativ yondashuv o'quv motivatsiyasini diagnostika qilishda ham, uni rivojlantirish strategiyalarini tanlashda ham aniqroq yo'nalish beradi, chunki bir xil ko'rinishdagi xulq ortida turli mazmun va turli regulatsiya manbalari yashirin bo'lishi mumkin.

O'quv motivatsiyasini rivojlantirish masalasida ehtiyojlar ierarxiyasi va kompetentlikni qo'llab-quvvatlash omillari o'zaro uyg'un ko'riladi. Ta'lim muhitida xavfsizlik, adolatli baholash va hurmat saqlanmasa, yuqori darajadagi bilish motivlari barqaror shakllanmaydi, chunki psixologik resurslar himoyaviy reaksiyalarga sarflanadi [3]. Boshqa tomondan, faqat qulay muhitning o'zi yetarli emas: o'quvchi o'zida “uddalay olaman” degan ishonchni tajriba orqali mustahkamlashi lozim. Shuning uchun topshiriqlar murakkabligi “yaqin rivojlanish zonasi”ga mos kelganda, ya'ni haddan tashqari oson ham, mutlaqo og'ir ham bo'lmaganda, motivatsiya kuchayadi va o'quvchi o'z kompetentligini real o'sish sifatida his qiladi [2]. Bu yondashuv motivatsiya mazmunining amaliy tomoni bilan bog'lanadi: o'quvchi bilimni faqat “talab” sifatida emas, balki o'z imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida qabul qiladi.

O'quv motivatsiyasi turlarining yana bir muhim jihati ijtimoiy kontekst bilan belgilanadi. O'qituvchi uslubi, sinfdagi psixologik iqlim, tengdoshlar bilan raqobat yoki hamkorlik motivatsiyaning qaysi turi ustun bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Nazoratga asoslangan kommunikatsiya tashqi motivatsiyani kuchaytirib, qisqa muddatli intizomni ta'minlashi mumkin, biroq u uzoq muddatda ichki qiziqishning so'nishiga olib kelishi ehtimoli bor [6]. Aksincha, avtonomiyani qo'llab-quvvatlovchi muhit o'quvchining tanlov qilish huquqini kengaytiradi, maqsadlarni shaxsiylashtiradi va natijada o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Bu yerda “erkinlik” tartibsizlik degani emas; avtonomiya mas'uliyat bilan birga keladi, chunki o'quvchi qarorining oqibatini tushunishga va o'z strategiyasini baholashga o'rgatiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'quv motivatsiyasi turlari va mazmuni masalasi faqat tasnifiy yondashuv bilan cheklanmay, shaxsning o'quv faoliyatiga beradigan ma'nosi, maqsadlar ierarxiyasi, muvaffaqiyatni izohlash uslubi hamda ta'lim muhitining regulativ xususiyatlari birligida tahlil etilgandagina ilmiy jihatdan to'liq yoritiladi. Ichki va tashqi motivatsiya o'rtasidagi farq motivatsiya manbasini ko'rsatsa-da, real pedagogik vaziyatda ularning aralash shakllari ustun bo'lib, motivning mazmuni va barqarorligi hal qiluvchi omilga aylanadi. Shuning uchun motivatsiyani rivojlantirish strategiyalari o'quvchining ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash, kompetentlik tajribasini yaratish, maqsadlarni ustalik yo'nalishida qayta qurish va atributsion talqinlarni boshqariladigan omillarga yo'naltirishga tayanishi lozim. Taklif etilgan mazmuniy-kontekstual uch o'lchamli izoh modeli o'quv motivatsiyasini diagnostika qilish va ta'limda individual yondashuvni asoslash uchun metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Leontev A.N. Deyatelnost. Soznanie. Lichnost. Moskva, Politizdat, 1975. 304 s.
2. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech. Moskva, Labirint, 1999. 352 s.
3. Maslow A.H. Motivation and Personality. New York, Harper and Row, 1970. 369 p.
4. Weiner B. An Attributional Theory of Motivation and Emotion. New York, Springer-Verlag, 1986. 306 p.
5. Dweck C.S. Self-Theories: Their Role in Motivation, Personality, and Development. Philadelphia, Psychology Press, 1999. 212 p.
6. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York, Plenum Press, 1985. 371 p.
7. G‘oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent, O‘zbekiston, 2002. 432 b.